

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌های حقوق اسلامی

Examining the Judiciary's Role in Promoting Justice, Security, and Social Rights: A Case Study of al-Mahdi al-Abbasi's Caliphate (775-785 AD)

Authors: Moslem Mirzavand | Seyyed Alaa al-Din Shahrokhi |
Dariush Nazari | Mojtaba Garavand

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247900.3724>

واکاوای نقش نهاد قضاء در تامین عدالت، امنیت و حقوق اجتماعی؛
مطالعه موردی خلافت مهدی عباسی (۱۵۸-۱۶۹ هـ. ق)

نویسندگان: مسلم میرزاوند | سیدعلاءالدین شاهرخی | داریوش نظری | مجتبی گراوند

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.247900.3724>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Examining the Judiciary's Role in Promoting Justice, Security, and Social Rights: A Case Study of al-Mahdi al-Abbasi's Caliphate (775–785 AD)

Moslem Mirzavand • PhD in History of Islam, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. m.mirzavand44@gmail.com

Seyyed Alaa al-Din Shahrokhi • Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. (Corresponding Author) shahrokhi.a@lu.ac.ir

Dariush Nazari • Associate Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. nazari.d@lu.ac.ir

Mojtaba Garavand • Associate Professor, Department of History and Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. garavand.m@lu.ac.ir

Abstract

1. Introduction

The Abbasid era of Caliph al-Mahdi (158–169 AH / 775–785 AD) witnessed acute social crises, political factionalism, and rampant administrative corruption. Against this backdrop, the judiciary emerged as an establishing institution charged with enforcing Sharia and governmental regulations, arbitrating civil and criminal disputes, and embodying the principle of political equality before the law. Although individual rulings of famous *qādis* have been studied piecemeal, the systemic contribution of the courts to public order and social rights during al-Mahdi's reign remains under-explored. This article therefore situates the judiciary at the center of statecraft, interrogating how procedural innovations, enhanced oversight, and the Caliph's direct patronage of judicial offices translated into tangible improvements in communal security and perceptions of justice.

2. Research Question

The study asks: To what extent did the Abbasid judiciary—through its institutional design, procedural practices, and doctrinal orientation—promote

sustainable justice, public security, and the protection of social rights during the caliphate of al-Mahdi? Subsidiary questions examine (a) whether judicial interventions mitigated specific categories of unrest, and (b) how judicial authority interacted with executive power when enforcing equality before the law.

3. Research Hypothesis

It is hypothesized that the judiciary functioned as a decisive instrument of governance, such that:

Consistent application of Sharia norms and administrative edicts reduced arbitrariness, thereby lowering incidences of social unrest.

4. Methodology & Framework, if Applicable

Employing a historical-analytical design, the research triangulates narrative chronicles, juristic treatises, and archival fragments of judicial decrees preserved in later *fiqh* compilations. Theoretical grounding draws on socio-legal scholarship that links legal legitimacy to state capacity, while a governance-security nexus model frames the judiciary as an intermediary variable between executive policy and societal order.

5. Results & Discussion

Qualitative content analysis shows a pronounced judicial insistence on *siyāsah shar‘iyyah*—the doctrine that governmental measures must be tethered to Islamic aims of justice and welfare. Case reports document judges voiding tax exactions deemed inequitable and overruling provincial governors who exceeded lawful punishment thresholds. Such decisions, while occasionally provoking tension with local authorities, reinforced perceptions of procedural fairness and curtailed opportunities for administrative corruption.

Second, the *Dīwān al-Mazālim* under al-Mahdi acted as a quasi-appellate forum. Its expanded sitting schedule, coupled with the Caliph’s personal attendance at selected sessions, signalled executive endorsement of judicial oversight. Citizens of diverse strata—merchants, *mawālī*, and tribal notables—successfully prosecuted claims against state agents, illustrating the court’s function as an equalising institution. This visibility, in turn, augmented public trust: narrative sources remark on heightened willingness of litigants to seek legal redress rather than resort to self-help or factional retaliation.

Taken together, these findings corroborate the hypothesis that an empowered and comparatively autonomous judiciary operated as a stabilising pillar of early Abbasid governance. The data further nuance standard political histories by demonstrating that al-Mahdi’s drive for legitimacy relied not only on patronage and military strength but also on the institutionalisation of rule-of-law norms that tempered executive authority.

6. Conclusion

The evidence indicates that during 775-785 AD the Abbasid judiciary transcended a reactionary dispute-settlement role to become an architect of social order. By coupling strict doctrinal fidelity with pragmatic oversight of fiscal and administrative practice, judges reduced the incidence of public disorder, widened access to justice, and bolstered the moral credibility of the caliphal regime. The *Dīwān al-Mazālim* emerged as the emblem of this synergy, simultaneously addressing citizen grievances and disciplining state officials. In effect, judicial independence—though never absolute—proved sufficient to check local abuses, foster compliance with Sharia-grounded [Islamic jurisprudence] governance, and entrench the notion of political equality.

These outcomes illuminate broader debates on the relationship between law and security in pre-modern Islamic polities. They suggest that where judicial institutions harness both doctrinal authority and executive backing, they can function as powerful levers for societal pacification and rights protection. The Mahdian precedent thus offers a historical template for understanding how legal legitimacy can underpin—not merely adorn—durable political stability.

Keywords: The Judiciary, Public Order, Social Justice, Judicial Justice.

واکاوی نقش نهاد قضاء در تأمین عدالت، امنیت و حقوق اجتماعی؛ مطالعه موردی خلافت مهدی عباسی (۱۵۸-۱۶۹ هـ.ق.)

مسلم میرزوند • دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.
m.mirzavand44@gmail.com

سیدعلاءالدین شاهرخی • استاد، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. (نویسنده مسئول)
shahrokhi.a@lu.ac.ir

داریوش نظری • دانشیار، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.
nazari.d@lu.ac.ir

مجتبی گراوند • دانشیار، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.
garavand.m@lu.ac.ir

چکیده

دوره خلافت مهدی عباسی (۱۶۹-۱۵۸ هـ.ق.) که بستری برای تحولات پیچیده سیاسی و اجتماعی واقع شده بود، به مدیریت کارآمد نهادهای حاکمیتی نیاز اساسی داشت. نهاد قضاء به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای تأثیرگذار در تنظیم مناسبات اجتماعی، نقش به‌سزایی در حفظ نظم و امنیت اجتماعی دارد. رسیدگی به شکایات، کمک به مدیریت بحران‌ها، برخورد با ناهنجاری‌های اجتماعی و تضمین حقوق شهروندان، از جمله کارکردهای اساسی نهاد قضاء در این دوره تاریخی محسوب می‌شود. هدف اصلی پژوهش حاضر، تبیین نقش نهاد قضاء بر انتظام و امنیت اجتماعی، و شناسایی راهکارهای قضایی در مدیریت بحران‌های امنیتی، سیاسی و اجتماعی دوره پیش‌گفته است. همچنین، بررسی نحوه تعامل مقامات قضایی با دستگاه حکومتی و نقش ایشان در حل اختلافات اجتماعی و حقوقی نیز دور از نظر نگارندگان نبوده است؛ لذا پژوهش حاضر با روش توصیفی تحلیلی به این پرسش پاسخ می‌دهد که نهاد قضاء در دوره خلافت مهدی عباسی، چگونه در تأمین عدالت، امنیت و حقوق اجتماعی ایفای نقش کرده است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که با انتصاب قضات توانمند، رسیدگی عادلانه به شکایات و اختلافات، کنترل جرایم و دفع ناآرامی‌های اجتماعی، نهاد قضاء در حفظ و ثبات نظم عمومی این دوره موثر واقع شده است. ارتباط نزدیک قضات و دستگاه خلافت باعث تقویت ساختار سیاسی و قضایی حکومت عباسیان شده و نهاد قضاء به‌عنوان ابزاری مهم در تحکیم امنیت سیاسی این دوره عمل کرده است.

واژگان کلیدی: نهاد قضاء، نظم عمومی، عدالت اجتماعی، عدالت قضایی.

مقدمه

نهاد قضا در دوران خلافت عباسی به‌ویژه در زمان خلافت مهدی (۱۵۸-۱۶۹ق)، نقش اساسی و کلیدی در تأمین امنیت و عدالت اجتماعی^۱ ایفا کرد. این دوره تاریخی با چالش‌های گوناگونی مانند بحران‌های اجتماعی، تهدیدات سیاسی و گسترش فساد اداری همراه بود که به‌طور جدی، امنیت و ثبات جامعه اسلامی را به مخاطره انداخته بود. در چنین شرایطی، نهاد قضا با تکیه بر اجرای عدالت و نظارت دقیق بر قوانین، به‌عنوان ابزاری کارآمد در مدیریت این بحران‌ها عمل و «نقش حیاتی در حفظ و استقرار نظم در جامعه» (گارده، ۱۳۵۲، ص. ۳۰۵) ایفا کرد و با «اصل برابری سیاسی در مقابل قانون» (گرم آبدشتی، ۱۳۹۲، ص. ۵) و دفاع از حقوق شهروندان و تضمین امنیت آن‌ها، بستری برای توسعه و شکوفایی جامعه فراهم کرد (موسی‌زاده و مصطفی‌زاده، ۱۳۸۹). بنابراین، بررسی نقش نهاد قضا در تشکیل جامعه‌ای منظم و امن در بازه زمانی ۱۵۸ تا ۱۶۹ق و دوره خلافت مهدی عباسی، به دلیل گسترش وظایف و فرایندهای اجرایی نظام قضایی و اهمیت آن در حفظ نظم جامعه حائز اهمیت است. مسئله پژوهش بر این پایه استوار است که آیا نهاد قضا توانسته است با روش‌های قضایی مؤثر و حل اختلافات اجتماعی، به ایجاد نظم و امنیت پایدار در دوره خلافت مهدی عباسی کمک کند؟ برای پاسخ به این پرسش، کوشش شده است با بررسی منابع تاریخی و فقهی، شناخت عمیق‌تری درباره نهاد قضا و تأثیرات آن بر نظم و امنیت اجتماعی جامعه به دست آید. فرضیه تحقیق بیان می‌کند که نهاد قضا با نظارت بر اجرای قوانین شرعی و حکومتی و تضمین حقوق برابر، نقش حیاتی در حفظ نظم و امنیت اجتماعی و سیاسی ایفا می‌کند. توجه مهدی عباسی به نهاد قضا و مطالبم موجب ارتقای نظم و کاهش ناامنی اجتماعی در دوره او شد که این موضوع با مستندات تاریخی بررسی خواهد شد.

درضمن، به دلیل نقش مهمی که نهاد قضا در فرایند نظم و امنیت اجتماعی و سیاسی و تحقق عدالت در دوره خلافت مهدی عباسی و جلوگیری از نابرابری‌ها و تزییع حقوق اجتماعی داشته، پژوهش در این موضوع از اهمیت و ضرورت بایسته برخوردار است.

۱. عدالت اجتماعی ارزشی است که با فراگیر شدن آن، جامعه دارای زمینه‌هایی می‌شود که افراد به حق خود می‌رسند و امور جامعه به تناسب و تعادل در جای خویش قرار می‌گیرد (گرم آبدشتی، ۱۳۹۲، ص. ۵).

این پژوهش که از نوع تحلیل تاریخی است، در مرحله گردآوری داده‌های تاریخی، به روش کتابخانه‌ای و در مرحله بررسی و تبیین، با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است. پیشینه پژوهش: با وجود پژوهش‌های گسترده در ابعاد مختلف نهاد قضا، در زمینه بررسی «نقش نهاد قضا در تأمین عدالت، امنیت و حقوق اجتماعی در خلافت مهدی عباسی»، پژوهش مستقلی انجام نشده است؛ البته منابع فقهی-حقوقی و تاریخی، مانند وکیع (متوفی ۳۰۶ ق) در اخبارالقضاء، کندی (متوفی ۳۵۰ ق) در الولاة والقضاء، طبری (متوفی ۳۱۰ ق) در تاریخ طبری، ماوردی (متوفی ۴۵۰ ق) در آیین حکمرانی (الاحکام السلطانیة) و ابن خلدون (متوفی ۸۰۸ ق) در مقدمه والعبر، هریک به‌طور جزئی به نهاد قضای اسلامی و عباسیان اشاره کرده‌اند، اما هیچ‌کدام از منظر امنیت و عدالت اجتماعی به تحلیل نهاد قضا در دوره خلافت مهدی پرداخته‌اند. برخی محققان به بررسی تأثیر نظام‌های قضایی بر عدالت اجتماعی در دوره‌های مختلف پرداخته‌اند، اما تأکید و تحلیل‌های دقیقی درباره عملکرد آن در خلافت مهدی عباسی وجود ندارد. برای مثال، موسوی (۱۳۷۹) در مقاله «حق امنیت شخصی افراد از دیدگاه اسلام» که ترجمه و گزیده‌ای است از کتاب نظام عدالت کیفری در اسلام، به تعریف حق امنیت شخصی در پرتوی نظریه‌های کیفرشناسی به‌موجب حقوق اسلامی و مقایسه آن با حقوق امروزی پرداخته است. همچنین، موسوی‌زاده و مصطفی‌زاده (۱۳۸۹) در مقاله «بررسی مبانی حقوق اجتماعی»، بیشتر به تعریف حقوق اجتماعی از دیدگاه اسلام و قرآن و رویکرد غرب به آن توجه کرده‌اند. گرم آبدشتی (۱۳۹۲) در مقاله «رابطه امنیت و عدالت سیاسی در اسلام»، بر اهمیت عدالت سیاسی و امنیت در جامعه اسلامی تأکید کرده و به مفاهیم پایه‌ای مانند عدالت سیاسی و امنیت سیاسی پرداخته است. بیگی (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی نهادهای نظامی و اجتماعی در خدمت ساختار قضایی خلافت عباسی»، اگرچه به‌اجمال به معرفی نهادهای زیرمجموعه نهاد قضایی مانند نهاد مظالم، دیوان قضا و حسیه پرداخته، به تأثیر امنیتی این نهادها در خلافت عباسی اشاره چندانی نکرده است. به‌طورکلی، پژوهش‌های موجود کمتر بر تأثیر نهاد قضا بر امنیت و حقوق اجتماعی متمرکز شده‌اند. بنابراین، این تحقیق می‌تواند با ارائه ابعاد جدیدتر، شکاف‌های مطالعاتی را پر کند و دیدگاه جامع‌تری درباره تأثیر نهاد قضا بر تحکیم امنیت و عدالت اجتماعی در تاریخ اسلام و به‌ویژه دوره خلافت مهدی عباسی فراهم آورد.

۱. اهمیت قضا و قضاوت در اسلام

قضا و قضاوت در اسلام به‌عنوان نهاد اساسی و بنیادی‌ای شناخته می‌شود که بر مبنای اصول عدالت و انصاف بنا شده است. این نهاد به‌عنوان وظیفه دینی و مسئولیت اجتماعی، تأثیرات عمیق و گوناگونی بر ابعاد زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان دارد. در حدیثی از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) به پیامدهای قضاوت ناعادلانه اشاره شده است. این حدیث بیان‌کننده این است که قضاوت نادرست، نه تنها بر زندگی افراد اثر می‌گذارد، بلکه در سرای آخرت نیز قاضی را به‌سختی مورد بازخواست قرار می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که آرزو می‌کند ای کاش هرگز بین دو نفر یا درباره یک فرد قضاوت نکرده بود (سمرقندی، ۱۳۰۴ق، ص. ۳۸). این موضوع سنگینی بار مسئولیت قاضی را یادآور می‌شود و تأکید می‌کند که قضاوت باید با دقت و عدالت انجام شود. روایت دیگری از وکیع که می‌گوید هر که در میان مردم قاضی شود، بدون چاقو ذبح می‌شود (وکیع، ۱۳۶۶ق، ج ۱، ص. ۷)، به شدت عواقب منفی قضاوت نادرست را به تصویر می‌کشد. این بیان به‌گونه تلخی نشان می‌دهد که قضاوت نادرست نه تنها بر زندگی مردم تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند به‌نوعی به نابودی روح قاضی نیز منجر شود. افزون‌براین، حدیثی که به نزول فرشتگان بر قاضی اشاره می‌کند، به اهمیت قضاوت در نظام اسلامی و حمایت الهی از قاضی عادل تأکید دارد (قرشی (ابن‌اخوه)، ۱۳۶۰، ص. ۱۹۳). این نکته نشان می‌دهد که قضاوت نه تنها مسئولیت انسانی، بلکه وظیفه‌ای الهی است. قاضی باید با درک این مهم، به‌طور عادلانه در جایگاه خود عمل کند.

از آنجاکه نظام قضایی اسلامی در پی تحقق عدالت، این صفت الهی در جامعه است، پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله) شخصاً با انتصاب قضات از جمله امام‌علی (علیه‌السلام) برای یمن و مُعَاذِ بْنِ جَبَل (خنجی، ۱۹۹۶م، ص. ۱۰۰)، مسئولیت رهبری در اجرای عدالت و حل اختلافات را به نمایش گذاشت. این رویکرد، مبنای حفظ حقوق افراد بر اساس اصول اخلاقی اسلام بود. در دوران خلفای راشدین، آن‌ها نیز وظیفه قضاوت را بر عهده داشتند و این منصب جزو وظایف دینی خلیفه شمرده می‌شد. سیوطی تأکید می‌کند که در شهرها و ممالک، به‌طور گسترده‌تر، «نخستین‌بار عمر فاروق قاضی مقرر کرد» (سیوطی، ۱۳۹۴، ص. ۱۷۳). ابن‌خلدون نیز عمرین خطاب را نخستین خلیفه‌ای می‌داند که مقام قضاوت در شهرهای مدینه، کوفه و بصره را به ابودرداء، ابوموسی و شریح واگذار کرد (ابن‌خلدون، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۴۲۳). همچنین، امام‌علی (علیه‌السلام) نیز افرادی را به قضاوت تعیین می‌کرد و افراد برجسته‌ای مانند عبدالله بن مسعود در کوفه، مُعَاذِ بْنِ جَبَل

در یمن و آنس‌بن‌مالک در بصره در بین لشکرگاه‌های مسلمانان داوری می‌کردند (امام شوشتری، ۱۳۵۰، ص. ۵۱). این اقدامات در تاریخ اسلام نشان‌دهنده اهمیت مقام قضاوت و الزامات دینی آن است.

با این حال، مقام قضاوت در اسلام با چالش‌هایی نیز روبه‌رو بوده است. قضاوت به‌عنوان عمل عبادی نیازمند پایبندی به اصول اخلاقی و دینی است. برای مثال، در دوران خلافت مهدی، شریک‌بن‌عبدالله‌بن‌سنان (متوفی ۱۷۵ ق) به دلیل حساسیت این منصب با دفترنویس بیت‌المال چانه‌زنی می‌کرد تا مستمری بیشتری دریافت کند (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۳۱۵). این استنکاف نشان‌دهنده پایبندی عمیق مسلمانان به دیانت و احتیاط آنان در پذیرش قضاوت بوده است؛ به‌طوری‌که مسلمانان در آن موقع از قاضی شدن می‌گریختند؛ زیرا می‌ترسیدند حکم به ناحق بدهند و مسئول خدا واقع شوند (زیدان، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۹). همچنین، حجتی کرمانی تأکید می‌کند که قاضیان به‌عنوان مظهر عدالت و مجری حقوق شناخته می‌شوند و مسئولان این مقام باید طبق حق و قانون رفتار کنند و از مرز عدالت خارج نشوند (حجتی کرمانی، ۱۳۷۹، ص. ۴۹۰).

اصل نهاد قضا و فصل خصومت، ارتباط مستقیمی با حفظ نظم در جامعه دارد (بابایی، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۵). از این رو، نظام قضایی منظم و عادلانه که قادر به حل منازعات و ایجاد امنیت اجتماعی باشد، رکن بنیادین جامعه اسلامی و تحقق آن مستلزم رعایت تقوای الهی و صداقت در قضاوت است؛ چنان‌که در وصیت منصور خلیفه عباسی به فرزندش مهدی آمده است «باید دادگریت گسترش یابد و عدل تو همه را فراگیرد» (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۲۳۹). بنابراین، قضا و قضاوت در اسلام فراتر از وظیفه دینی-عملی عبادی است که به تقویت بنیان‌های اجتماعی و اخلاقی جامعه یاری می‌رساند. این نقش، قاضیان را به‌عنوان مظهر عدالت و حامی حقوق انسان‌ها معرفی می‌کند و جایگاه قضاوت را در نظام اسلامی ارتقا می‌بخشد.

۲. سیاست‌های مهدی عباسی در رابطه با نظام قضا

تحول در ساختار نظام قضایی به‌طور محسوسی وابسته به تحولات سیاسی است و معمولاً تحت تأثیر عوامل سیاسی و اجتماعی دچار تغییرات می‌شود. در دوره عباسیان، شیوه‌های حکمرانی خلفا تأثیر بسزایی بر روند دادرسی داشت. از این رو مهدی، سومین خلیفه عباسی، به‌منظور تقویت نظام قضایی، شخصاً اقدام به تعیین قاضی و نظارت بر قضات در محدوده حکمرانی خود می‌کرد.

در این زمان، قاضی از سلطه حکمرانان (والی‌های مناطق) خارج (فیرحی، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۲) و انتصاب قضات به‌طور مستقیم یا دست‌کم مشروط به تأیید و تصویب شخص خلیفه شد (متز، ۱۳۸۸، ص. ۲۴۶). در واقع، تحولات ساختاری نهاد قضا در دوره نخستین خلافت عباسی به‌ویژه در عهد منصور و مهدی شاهد تحول کیفی در استقلال قضایی و تفکیک نهاد قضا از ساختار اجرایی و خروج از تابعیت حکمرانان و والیان بود. این تحولات بازتابی از درک ضرورت تاریخی بود؛ زیرا با تثبیت نظام خلافت عباسی و کاهش گستره فتوحات، نیاز به ایجاد سازوکارهای منظم قضایی برای پاسخ‌گویی به پیچیدگی‌های جامعه اسلامی که در حال گذار به مرحله جدیدی از تحولات اجتماعی و اقتصادی بود، بیش‌ازپیش احساس می‌شد. بنابراین، مهدی با درک این ضرورت تاریخی، در آغاز خلافت خود کوشید تا با تقویت و حمایت از نظام قضایی منظم، افراد سرشناس و فقهای برجسته را برای تصدی منصب قضا منصوب کند. هدف او از این کار، رسیدگی بهتر به شکایات و اختلافات مردم و برقراری نظم و امنیت در قلمرو حکومت خود بود. او بر این باور بود که برای حفظ نظم و امنیت در وسعت قلمرو عباسیان، ضروری است که نظام قضایی کارایی بیشتری داشته باشد. این رویکرد مهدی به‌وضوح در دقت و چگونگی تعیین قاضیان مشهود است.

مهدی در انتخاب قضات در گام نخست، «عافیة بن یزید ازدی و ابن علاثة عقیلی را به قضاوت برگزید» (مسعودی، ۱۳۸۱، ص. ۳۲۴). ابن عبدربه نیز با بیان نام این دسته از قضات به‌عنوان قاضیان مهدی می‌گوید آن‌ها در مسجد رصافه برای مردم به قضاوت می‌نشستند (ابن عبدربه اندلسی، بی‌تا، ج ۵، ص. ۳۷۲؛ ابن اثیر، بی‌تا، ج ۱۰، ص. ۴). یعقوبی به شکل گسترده‌تری هم‌زمان با روی کار آمدن مهدی، نام قضاتی را که او در شهرهای اسلامی گماشته، بیان کرده است و می‌نویسد «بر بغداد، ابن علاثة عقیلی و عافیة بن یزید ازدی و بر کوفه، شریک بن عبدالله و بر بصره، عبیدالله بن حسن عنبری و بر مدینه، عبدالله بن محمد بن عمران تیمی نخستین قاضی بود که در مدینه از طرف خلیفه قضاوت کرد و بر مصر عبدالله بن لهیعة حضرمی، سپس ابن الیسع کندی از مردم کوفه را به کار گماشت و پس از وی، غوث بن سلیمان حضرمی از مردم مصر و سپس مفضل بن فضالة قتبانی را» (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، صص. ۳ و ۴۰۲). خلیفه همچنین، به دلیل اهمیت شهر مدینه، قاضی عبیدالله بن محمد صفوان را که از علم و ادب برخوردار بود و پیش‌تر در دوره منصور، قضاوت بغداد را بر عهده داشت، به قضای مدینه فرستاد و قضاوت، جنگ و نماز مدینه را به او واگذار کرد

(خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ق، ج ۱۲، ص ۷). به احتمال زیاد، خلیفه مهدی با تعیین قضات برای شهرهای مختلف، ضمن رسیدگی بهتر به شکایات و اختلافات مردم و اطمینان از بسترسازی مطمئن در ایجاد نظم عمومی، قصد داشت قدرت مرکزی خود را از طریق نهاد یکپارچه قضا تقویت کند و بدین ترتیب، با ایجاد بستر مطمئن برای نظم عمومی، نفوذ و قدرت محلی حکام و عوامل غیرقانونی را کاهش دهد. او از طریق نهاد قضا به دنبال اجرای دقیق عدالت در بین مردم بود (طغوش، ۱۳۸۷، ص ۷۴) و امیدوار بود که با وجود قضات رسمی، احکام بر اساس شریعت اسلامی و قوانین شرعی اجرا شود. از سویی خلیفه برای پیشرفت کارهای دنیوی به کمک قاضیان نیاز داشت؛ به خصوص که فقه و قضا اساس احکام سیاسی بود و به‌ناچار خلیفه باید فقیهان و قاضیان را مقرب می‌داشت (زیدان، ۱۳۸۴، ص ۸۳۰). خلیفه همچنین، سعی کرد برخی از چهره‌های مخالف حکومت پدرش، منصور را که از علم و دانش حقوقی برخوردار بودند، در منصب قضا به کار گیرد. گزارشی وجود دارد که ابو عبدالله سفیان بن سعید بن مسروق الثوری که در سلک اعظام علما بود، مدتی از منصور مخفی بود و در زمان خلافت مهدی به نزد او به دارالخلافت رفت. خلیفه با اینکه نظر او را مساعد برنامه‌های حکمرانی خود نیافت، «منشور قضاوت کوفه را به نام ابو عبدالله سفیان نوشت و او را اجازه داد تا در کار قضا فعالیت کند، اما سفیان آن نشان را نپسندید و در دجله انداخته و بگریخت؛ چنان‌که هر چند ملازمان مهدی او را طلبیدند، نیافتند» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۲، صص ۲۲۱ و ۲۲۲).

دعوت از فقهای مخالف حکومت توسط مهدی دلیلی است برای اطمینان از اینکه نهاد قضا اجرای عدالت را به‌طور بی‌طرفانه و عادلانه انجام می‌دهد؛ موضوعی که اگر محقق می‌شد، به تقویت هرچه بیشتر اعتبار حکومت او کمک می‌کرد. بنابراین، اقدام کلی مهدی عباسی در تعیین قضات و دقت در انتخاب قضات کارآمد قلمرو عباسیان، گواه توجه او به نهاد قضاوت به‌عنوان ابزاری کلیدی برای حفظ نظم، تحقق عدالت و افزایش قدرت مرکزی در دوران خلافت اوست.

۳. نقش و مسئولیت‌های سیاسی و امنیتی قضات دوره مهدی

رسیدگی به حل اختلافات و منازعات میان مردم که از وظایف اصلی قضات و نظام دادرسی اسلامی به شمار می‌رود، نشان‌دهنده نقش کلیدی قضات در راستای اجرای عدالت و استقرار امنیت در حکومت است. قضات این دوره به‌ویژه در این راستا، نقش‌های حمایتی فراوانی از خلیفه و

خلافت ایفا کرده‌اند. در موضوعات حساس و اختلاف‌برانگیز مانند انتخاب ولیعهد که اغلب با اعمال فشار و زور همراه بود، قضات نه تنها به‌عنوان ناظران بی‌طرف عمل نمی‌کردند، بلکه در بسیاری از موارد به‌عنوان بدنه مهم حکومت، نقش کلیدی و تعیین‌کننده‌ای در تأثیرگذاری بر این فرایندها داشتند. این موضوع به‌ویژه زمانی مشهود بود که انتخاب ولیعهد جدید با برکناری ولیعهد سابق همراه می‌شد که خود نشانه‌ای از دخالت حوزه‌های قضایی و حقوقی در سیاست و قدرت بود. در برخی موارد، قضات در کنار خلیفه‌ها در تصمیم‌گیری‌های سیاسی مشارکت می‌کردند یا حتی تصمیمات قضایی‌شان تأثیر مستقیم بر نظم سیاسی داشت. عیسی‌بن موسی از جمله افرادی بود که منصور عباسی او را ابتدا به‌عنوان ولیعهد پس از مهدی تعیین کرده بود. با به خلافت رسیدن مهدی، موقعیت او در سپهر سیاسی به تدریج متزلزل شد. مهدی که در صدد تحکیم قدرت خود و انتقال آن به فرزندش هادی بود، مصمم به عزل عیسی از مقام ولیعهدی شد. این اقدام نیازمند بسترسازی سیاسی و شرعی بود و در این میان، قضات نقش مهمی ایفا کردند. ابن خلدون تصریح کرده است که در خلع عیسی‌بن موسی و تحت فشار قرار دادن او توسط خلیفه مهدی به نفع پسرش هادی، محمد بن عبدالله بن علائه^۱ و مسلم بن خالد الزنجی، قاضیان این دوره، از کسانی بودند که خلیفه را در این کار یاری داده‌اند (ابن خلدون، ۱۳۸۳، ج ۲، ص. ۳۸۲). ابن اثیر (متوفی ۶۳۰ ق) که دو سده پیش از ابن خلدون می‌زیست، در نوشته‌های خود اشاره کرده است که عبدالله بن علائه و مسلم بن خالد الزنجی در میان آن دسته از قضات طرف‌دار مهدی بودند که از فتوای توأم با تطمیع و تهدید استفاده می‌کردند. در عین حال، با استفاده از نفوذ خود، فشارهای سیاسی و قضایی را بر عیسی افزایش دادند. آن‌ها چون خلیفه مهدی را مصمم به انتخاب هادی به ولیعهدی دیدند، از عیسی‌بن موسی خواستند تا با اعلام خلع خود از سمت ولایت عهدی، با هادی، فرزند مهدی، بیعت کند (ابن اثیر، بی تا، ج ۹، ص. ۲۹۹). درحقیقت، این قضات با استفاده از جایگاه خود در دستگاه قضا و در راستای امنیت و حفظ خلافت، با استناد به مصلحت امت و ضرورت حفظ وحدت، کناره‌گیری عیسی از ولیعهدی را توجیه کردند. این در حالی بود که فشارهای سیاسی و تهدیدهای ضمنی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تصمیم‌گیری عیسی‌بن موسی داشت. در پی این اقدام، با راهنمایی

۱. محمد بن عبدالله بن علائه اهل حران بود و او را قاضی جن معروف بود (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص. ۳۷۹).

عبدالله بن علائه و مسلم بن خالد الزنجی، در عوض کناره‌گیری عیسی بن موسی از ولایت مهدی، خلیفه ده هزار هزار درهم و چند قریه و آب و ملکی را از زاب و کسکر به او بخشید (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص. ۵۰۸۸؛ ابن خلدون، ۱۳۸۳، ج ۲، ص. ۳۸۲؛ ابن اثیر، بی‌تا، ج ۹، ص. ۲۹۹؛ یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۳۹۵).

افزون بر این، در دوره خلافت مهدی، حضور قضات و گواهی آن‌ها در تأیید مرگ خلفا، ولیعهدها و شخصیت‌های برجسته عباسیان نیز جلوه دیگری از مسئولیت‌های سیاسی و اجتماعی قضات را نشان می‌دهد. این روند نقش اساسی در تثبیت مشروعیت، انتقال قدرت و حفظ ثبات امنیتی و سیاسی داشت. گزارش‌های تاریخی مانند آنچه از ابن اثیر و ابن کثیر آمده است، نشان می‌دهد که گواهی قضات در تأیید مرگ‌های شخصیت‌های سیاسی فراتر از یک موضوع قانونی ساده بود. برای مثال، در سال ۱۶۷ق، در هنگام مرگ عیسی بن موسی، ولیعهد سابق منصور و مهدی در کوفه، روح بن حاتم، والی و قاضی کوفه، به‌عنوان شاهد مرگ او گواهی داد^۱ (ابن اثیر، بی‌تا، ج ۱۰، ص. ۲۲؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج ۱۰، ص. ۱۵۹). تأیید این واقعه توسط قاضی، اهمیتی ویژه داشت؛ زیرا شهادت او نه تنها مرگ عیسی بن موسی را تأیید و از بروز شایعات و اختلافات سیاسی احتمالی پیشگیری می‌کرد، بلکه همچنین، تأثیراتی عمیق بر مشروعیت و ثبات حکومت عباسیان داشت. این موضوع نشان می‌دهد که قضات در آن دوره به‌عنوان حامیان و حافظان مشروعیت و نظم سیاسی عمل می‌کردند و با تأیید مرگ شخصیت‌های سیاسی به‌ویژه ولیعهدها، نقش کلیدی در مشروعیت‌بخشی به انتقال قدرت و تثبیت خلافت ایفا می‌کردند.

گاه خلیفه به‌منظور ایجاد اتحاد بیشتر میان نهادهای سیاسی و قضایی، از نقش سیاسی و مشورتی قاضیان سرشناس کمک می‌گرفت. قاضیان معمولاً کسانی بودند که به‌خوبی از اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مناطق مختلف شناخت داشتند و آشنایی آن‌ها با مسائل و مشکلات محلی و نیازهای خاص هر شهر، می‌توانست به انتخاب والیان مستعد و مناسب کمک کند. اسنادی در دست است که نشان می‌دهد در دوره مهدی، برخی از قضات در این زمینه طرف مشورت خلیفه بودند. برای مثال، در سال ۱۵۹ق خلیفه مهدی، اسماعیل بن ابی‌اسماعیل، ولایت‌دار کوفه و نواحی

۱. گمانه‌زنی‌هایی در مورد دخالت مهدی عباسی در خصوص مرگ او در این واقعه مطرح شد.

آن را برکنار و به پیشنهاد شریک بن عبدالله، قاضی کوفه، اسحاق بن صباح کنندی اشعنی را به جای وی ولایت‌دار کرد (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص. ۵۰۷۲). توصیه این قاضی به مهدی عباسی به این دلیل بود که با توجه به ارتباط نزدیک قضات با والیان مناطق و جامعه محلی، انتخاب والیان مورد تأیید قضات می‌توانست خطر فساد و بی‌عدالتی را کاهش دهد. این رویکرد، توازن بهتری میان نیروها و نهادهای مختلف حکومتی ایجاد می‌کرد. به نظر می‌رسد این روش انتخاب قضات به مهدی عباسی امکان می‌داد تا حکومتی مؤثرتر و پایدارتر بسازد و از حمایت والیان و مردم بهره‌مند شود.

۴. نقش قضات در امنیت اجتماعی و حقوق شهروندی

نظام قضایی در دوره مهدی نه تنها مسئول رسیدگی به حل و فصل دعاوی و اختلافات اجتماعی بود، بلکه به عنوان یکی از نهادهای اصلی برای حفظ امنیت اجتماعی و تأمین حقوق شهروندی نیز عمل می‌کرد. در این راستا، قضات به عنوان مجریان عدالت و حافظان نظم و قانون در جامعه (بیگی، ۱۳۹۹، ص. ۲) شناخته می‌شدند و در کنار نیروهای امنیتی دیگر مانند شرطه، نقش کلیدی در مدیریت بحران‌های اجتماعی و سیاسی ایفا می‌کردند.

با شروع قیام مقنع که به عنوان یکی از وقایع مهم در تاریخ اسلامی شناخته می‌شود، ضرورت نقش قضات در تضمین حقوق شهروندی و ثبات اجتماعی بیش از پیش آشکار شد. مقنع (نقابدار)، از سرهنگان ابومسلم صاحب‌الدعوه خراسان، با تشکیل گروه سپیدجامگان^۱ و قیام در بخارا، نماد شورش علیه نظام حکومتی شد و قیام خود را در بخارا و نواحی آن آشکار کرد (نرشخی، ۱۳۶۳، ص. ۹۴). گردیزی و ابن خلدون گفته‌اند که آن‌ها مردم را به تناسخ دعوت می‌کردند (گردیزی، ۱۳۸۴، ص. ۱۲۴؛ ابن خلدون، ۱۳۸۳، ج ۲، ص. ۳۸۲). نرشخی نیز آورده است که آغاز کار آنان در بخارا بود. آن‌ها به دهی به نام نمجکت رفتند و شبانه وارد مسجد شدند. مؤذن را به همراه ۱۵ نفر دیگر کشتند و تمام اهالی ده را از دم تیغ گذراندند. این واقعه در سال ۱۵۹ ق رخ داد (نرشخی، ۱۳۶۳، ص. ۹۳). به همین دلیل، نظام قضایی باید به طور مؤثری در برخورد با این چالش‌ها و

---

۱. اظهار شعار سپید در واقع، تجسم اعلام عصیان نسبت به دستگاه عباسیان تلقی می‌شد که رنگ سیاه، نماد آنان بود (زرین‌کوب، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۴).

بحران‌ها، نقش حمایتی و عدالت‌محوری خود را ایفا می‌کرد تا ضمن مقابله با چالش‌های امنیتی، از حقوق اجتماعی و شهروندی مردم نیز دفاع کند. در این راستا، در رجب سال ۱۵۹ق، حسین‌بن‌معاذ، امیر بخارا، با لشکر خود و عامر بن عمران، قاضی بخارا، به همراه اهالی بخارا، برای مقابله با مُقَنع لشکر آراستند. قاضی بخارا در این زمینه گفت «ما ایشان را به دین حق دعوت می‌کنیم. قصد جنگ با آنان را نداریم». قاضی، آنان را به دین حق فراخواند، اما پاسخ دادند «ما این سخنانی که شما می‌گویید، نمی‌دانیم». هر روز کفرشان افزون می‌شد و نصیحت نمی‌پذیرفتند. آنگاه جنگ درگرفت و سپاه مُقَنع در آن ناحیه شکست خورد (نرشخی، ۱۳۶۳، ص. ۹۴). در پی این پیروزی، قاضی بخارا نقش مهمی در برقراری امنیت در شهرهای بخارا ایفا کرد و با تدابیر خود، آرامش را به منطقه بازگرداند. این واقعه نشان‌دهنده تلاش‌های قاضی برای حفظ صلح و امنیت در برابر فتنه‌ها و آشوب‌ها بود. همراهی عامر بن عمران، قاضی بخارا، در میدان جنگ یادآور این موضوع است که قضات از طبقه خاصه دولت اسلامی بودند که از قدرت، تحریک و اقتناع عامه برخوردار بودند (فیرحی، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۱). به روایت منابع تاریخی، قیام مُقَنع در سال ۱۶۷ق با مرگ او در دوره خلافت مهدی پایان یافت (نرشخی، ۱۳۶۳، ص. ۹۰؛ گردیزی، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۲). با تلاش و حضور قاضی شهر در این زمان، امنیت سیاسی و اجتماعی در این بخش از قلمرو اسلامی برقرار شد. در واقع، قاضی بخارا با احساس مسئولیت دینی و اجتماعی و به‌منظور حفظ امنیت و مقابله با تهدیدات فکری و عقیدتی، وارد این نبرد شد. حضور او به‌عنوان مقام مذهبی می‌توانست تأثیر معنوی و روانی زیادی بر جنگجویان بگذارد. همچنین، با توجه به جایگاه حساس قاضی در جامعه، وی می‌توانست از امنیت سیاسی و اجتماعی دفاع و از گسترش این شورش جلوگیری کند.

یکی از جنبه‌های مهم خلافت مهدی عباسی، پدیده زندیق‌کشی بود (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۳۹۵) که به ابزاری برای برخورد با مخالفان سیاسی و تثبیت قدرت حکومتی تبدیل شده بود. اتهام زندیق‌گری که به معنای متهم کردن افراد به انحراف از دین بود (فیاض، ۱۳۸۱، ص. ۱۸۵)، به‌طور گسترده‌ای برای سرکوب و حذف تهدیدات در همه‌جا استفاده می‌شد (سیوطی، ۱۳۹۴، ص. ۳۳۱). قضات در این فرایند نقش کلیدی ایفا می‌کردند. آن‌ها نه تنها در تصدیق اتهامات علیه افراد نقش داشتند، بلکه در بیشتر موارد مسئولیت مستقیم در تصمیم‌گیری نهایی درباره این اتهامات را بر

عهده داشتند. حضور قاضی شریک در بررسی ادعای پیامبری یک فرد و تصمیم به آزادی او پس از بررسی دقیق موضوع (ابن عبدربه اندلسی، بی تا، ج ۷، ص. ۱۵۹)، نشان‌دهنده این است که قضات می‌توانستند جلوی سوءاستفاده‌های احتمالی را بگیرند و با استدلال‌های حقوقی خود، توازن را میان تأمین امنیت و اجرای عدالت برقرار سازند. بنابراین، قضات با مشارکت در فرایندهای امنیتی و قضایی، نقش کلیدی در تحقق ثبات و امنیت اجتماعی و شهروندی ایفا می‌کردند؛ به طوری که نقش قضات در این دوران از برخورد صرفاً حقوقی فراتر رفته و به بخش حیاتی از سازوکارهای امنیتی جامعه تبدیل شده بود.

۵. قاضیان و دفاع از عدالت و امنیت اجتماعی

در نظام قضایی اسلامی، هر قاضی بر اساس سنت‌ها و عرف‌های اجتماعی وظایف خود را ایفا می‌کند. در میان قضات، افرادی یافت می‌شدند که به مسائل قضایی آگاهی بیشتری داشتند و در شناخت مسائل قضایی به‌عنوان قاضیان برتر شناخته می‌شدند. گفته شده است که غوث‌بن سلیمان به‌عنوان قاضی‌ای شناخته می‌شد که از همه مردم به روش و دقایق قضا آشناتر و در احکام صادره به عدالت نزدیک‌تر بود (کندی، ۱۴۲۶ق، ص. ۶۷). رعایت عدالت برای او به اندازه‌ای اهمیت داشت که خلیفه مهدی را با زنی که به شکایت از او به محکمه آمده بود، برابر گرفت (کندی، ۱۴۲۶ق، ص. ۶۷، حسن، ۱۳۸۶، ص. ۲۵۴). افزون‌براین، در دوران وی، فردی برای درخواست ملک خود که در دست خلیفه مهدی بود، نزد قاضی مراجعه کرد و خلیفه درحالی‌که در حضور قاضی بود، حق آن فرد را پذیرفت و با قلم خود داد او را نوشت و به او تقدیم کرد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱، ص. ۳۵۵). این رفتار خلیفه دلالت است بر وجود حق امنیت شخصی که به افراد حق می‌دهد تا در برابر مقامات حکومتی از حقوق خود دفاع کنند (موسوی، ۱۳۷۹، ص. ۳۵). همچنین، حکایتی وجود دارد که روزی مسوربن مساور از خلیفه مهدی به‌خاطر تصرف غیرقانونی ملکی شکایت کرد. قاضی حکم کرد که ملک باید به مسور بازگردانده شود و خلیفه نیز این حکم را پذیرفت. این واقعه که توسط ابن‌علائه و عافیة قضاوت شد (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۲، صص. ۵۰۱۴۷-۵۰۱۴۸؛ ابن اثیر، بی تا، ج ۱۰، ص. ۲۹؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱، ص. ۳۵۴)، گواه این موضوع است که پذیرفتن رأی قاضی توسط خلیفه نشان‌دهنده تعهد به اصول اخلاقی و دینی و نیز این واقعیت است که قدرت واقعی در اجرای عدالت و پذیرش حق نهفته است. این موضوع

همچنین، بیان‌کننده استقلال و امنیت دستگاه قضایی در دوره خلافت است که بدون وا همه از قدرت حاکم، احکام عادلانه صادر می‌کرد.

از سوی دیگر، در راستای صیانت از حق و حقوق افراد اجتماع و تحقق عدالت، عباسیان تأکید داشتند که در قلمرو آن‌ها و در رسیدگی به ابعاد مختلف دادرسی، افراد از حقوق برابر برخوردار باشند. برای کسانی که زبان قاضی را نمی‌دانستند، فرد مورد اعتمادی را انتخاب می‌کردند تا اظهارات او را به گوش قاضی برساند (خنجی، ۱۹۹۶م، ص. ۱۲۴)؛ مسئله‌ای که نشان می‌دهد عدالت، انصاف، آزادی و امنیت قضایی بین افراد تضمین بوده و نشان‌دهنده حمایت و تأیید دولت و نهاد قضایی از حقوق اجتماعی، عدالتی و امنیتی افراد جامعه است.

در دوره خلافت منصور، شورش‌ها و قیام‌های فراوانی به علت نارضایتی عمومی از اوضاع اقتصادی و اجتماعی به وقوع پیوست (ترک بیات، ۱۳۹۷، ص. ۸۹). شرایط اقتصادی و اجتماعی ناشی از این قیام‌ها، زندگی مردم را به شدت تحت تأثیر قرار داد. طبری در اشاره به قیام محمدبن عبدالله (نفس زکیه) تأکید می‌کند که مردم مدینه در این بحران شدید اجتماعی در تأمین آذوقه به شدت تحت فشار بودند تا جایی که مجبور به فروش دارایی‌های خود شدند (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص. ۴۷۸۶). این متون به وضوح نشان می‌دهند که محاصره اقتصادی و کنترل منابع به عنوان ابزاری برای اعمال فشار بر مردم و مخالفان سیاسی و به منظور تثبیت قدرت و پیشگیری از نارضایتی‌های اجتماعی به کار می‌رفت؛ چنان‌که با صدور دستوری از سوی ابو جعفر، راه دریایی به مدینه به طور کامل مسدود شد. این اقدام ضمن محدود کردن تبادلات تجاری و اقتصادی مردم، تأثیرات اجتماعی و اقتصادی عمیقی بر جامعه گذاشت. طبری نقل می‌کند این محاصره تا زمانی که خلیفه مهدی به قدرت رسید و پس از آن دستور به گشایش دریا و اجازه حمل و نقل داده شد، ادامه یافت (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص. ۴۸۵۳). این وضعیت نشان‌دهنده استفاده از ابزارهای اقتصادی به عنوان ابزاری برای کنترل اجتماعی و سیاسی افراد بود. نقش مهدی از منظر امنیتی و حقوق اجتماعی و تأکید بر باز کردن راه‌ها و تأمین منابع به عنوان اقداماتی که امنیت اجتماعی را تقویت و حقوق افراد را احیا کرد، توانست به طور قابل توجهی بر ثبات و آرامش جامعه مؤثر واقع شود. همچنین، جوده اشاره می‌کند که عطای موالی به مراتب کمتر از عطای عرب بود. این وضعیت تا دوران خلافت مهدی ادامه یافت (جوده، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۵). این موضوع نه تنها اشاره به

نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی دارد، بلکه تأثیر آن بر حقوق اجتماعی موالی و اقلیت‌ها در ساختار حکومتی را نیز نمایان می‌کند و نشان می‌دهد حفاظت از عدالت و برابری در توزیع منابع و مزایا به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل حفظ حقوق اجتماعی و تقویت اعتماد عمومی به حکومت مطرح است.

۶. نقش دیوان مظالم در اجرا و تحقق عدالت اجتماعی

مهدی، خلیفه عباسی، در پرونده تاریخی خود به‌عنوان یکی از نخستین خلفای عباسی که به دیوان مظالم^۱ توجه ویژه‌ای داشت، شناخته می‌شود. بسیاری از مورخان، مهدی را بنیان‌گذار واقعی محاکم مظالم در تاریخ عباسیان می‌دانند که تلاش‌های بسیاری در راستای تحقق عدالت اجتماعی و احقاق حق مظلومان انجام داد (ماوردی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۶؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۳۱۸). بر اساس گزارش مسعودی، این خلیفه با محبوبیت خاصی خلافت خود را آغاز و در کوشش برای برقراری عدالت اجتماعی، از خشونت پرهیز و امنیت مظلومان را تأمین کرد. او بخش عظیمی از اموال غصب‌شده و ثروت به‌جامانده از خلیفه قبلی، منصور را که «۶۰۰ میلیون درم و ۱۴ میلیون دینار بود»، به افرادی که حقشان ضایع شده بود، بازگرداند (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۳۱۸). سیوطی اشاره می‌کند که مهدی برای اجرای عدالت اجتماعی اقداماتی انجام داد. او اموال غصب‌شده و مظالم را به صاحبان اصلی‌شان بازگرداند و بخشی از خزانه را به احسان و دیگر فعالیت‌های اجتماعی اختصاص داد (سیوطی، ۱۳۹۴، ص. ۳۳۰). این اقدامات مهدی شامل توجه ویژه به بازگرداندن اموال «کسانی که منصور زیر نام مظالم ستانده بود» نیز می‌شد (احمدی‌منش، ۱۳۹۷، ص. ۸۲). اقدامات حمایت اجتماعی از اقشار آسیب‌پذیر و اهتمام به تحقق عدالت اجتماعی، نمایان‌کننده التزام مهدی به اصول و ارزش‌های اسلامی و انسانی در حکمرانی بود.

در کنار نهاد قضا، مهدی نهاد مظالم را به یکی از ارکان اصلی قضاوت و رسیدگی به دعاوی

---

۱. دیوان مظالم نماد عدالت (کعبی و میرداماد نجف‌آبادی، ۱۳۹۴، ص. ۹۸) و مسئول رسیدگی به شکایات مردم از عمال دولت و دیوانی و مسئول رسیدگی به اعمال ظالمانه حکام، امرا و رجال بزرگ دولت به مردم بود که شخص خلیفه، مستقیم مسئولیت آن را بر عهده داشت (بیگی، ۱۳۹۹، ص. ۲).

اجتماعی تبدیل کرد و برای رسیدگی بهتر به محاکم مظالم، قاضی ابن ثوبان را عهده‌دار دیوان مظالم کرد (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص. ۵۰۰۵؛ ابن جوزی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۴۵۵). ابن ثوبان در مسجد رصافه به مظالم رسیدگی می‌کرد «و زمانی که عبای او از شکایات پر می‌شد، دعاوی را به مهدی ارائه می‌کرد» (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص. ۵۰۰۵). درحقیقت، شخصی که این منصب را عهده‌دار می‌شد، به هر شکایت یا دعوائی که قاضی به هر دلیلی از عهده آن بر نمی‌آمد، رسیدگی می‌کرد. ماوردی و ابن اخوه هر دو بر این نکته تاکید کرده‌اند که رسیدگی به مظالم به اموری مربوط می‌شود که قاضیان از انجام دادن آن ناتوان هستند (ماوردی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸۲؛ قرشی (ابن اخوه)، ۱۳۶۰، ص. ۱۲)؛ چنان‌که مسئولیت رسیدگی به مظالم شامل ایفای نقش در برقراری انصاف و عدالت میان طرف‌های نزاع است. متصدی این مقام باید با ایجاد ترس و احساس اقتدار، طرف‌های درگیر را به رعایت حقوق و انصاف ترغیب کند. این فرد باید شخصیتی بااقتدار و پاک‌دامن داشته باشد و توانایی بالایی در انجام دادن مسئولیت‌های خود نشان دهد. همچنین، او در اعمال ولایت و مسئولیت خود نیازمند نیرومندی پاسبانان و ریزبینی قاضیان است (ماوردی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۳). رسیدگی به دلایل و اسناد و استفاده از امارات و قرائن، همراه با به تعویق انداختن صدور حکم تا زمانی که حقیقت آشکار شود، بخشی از وظایف او بود. او همچنین، طرف‌های درگیر را به مصالحه دعوت و گواهان را به سوگند ملزم می‌کرد که این‌گونه وظایف گسترده‌تر از مسئولیت‌های قاضیان بود (ابن خلدون، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۴۲۶). در واقع، قاضی نماینده قانون اسلام بود و نماینده مظالم^۱، نماینده قدرت دنیوی دولت بود (متز، ۱۳۸۸، ص. ۲۶۲). فقها در اهمیت آن گفته‌اند رد مظالم به تقاضای درخواست‌کننده، واجب (حلی (فخرالمحققین)، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ۱۷۶) و وجوب آن آنی است (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۳۷، ص. ۹۸). این نکته ضروری است که در جلسه مظالم، پنج گروه مختلف از جمله پاسبانان، قاضیان و داوران، فقها، کاتبان و گواهان به مقام رسیدگی‌کننده کمک می‌کردند (خنجی، ۱۹۹۶، صص. ۲۱۶-۲۱۷). ماوردی با اشاره به این پنج گروه به‌عنوان همکاران قاضی مظالم، این منصب را از وظایف قضات و جایگاه قاضی تفکیک کرده است (ماوردی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۹).

۱. از آنجاکه دادن حکم مظالم مقید به جزئیات فقهی نبود، ناظر مظالم بیش از قاضی آزادی عمل داشت (متز، ۱۳۸۸، ص. ۲۶۵).

مهدی‌بن‌منصور، برای تحقق عدالت و تنظیم روابط اجتماعی و اقتصادی میان افراد، اقداماتی دیگری به‌منظور احقاق حقوق مظلومان و برقراری عدالت اجتماعی انجام داد. او با پرداخت مساوی عطایا به عرب و غیرعرب، کوشید تا نابرابری‌های اجتماعی موجود در زمان امویان را پایان دهد (جوده، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۵). دیگر اینکه، در راستای تحکیم عدالت اجتماعی، بیمارستان‌هایی تأسیس و مقرری‌هایی برای نابینایان و جذامیان تعیین کرد (مقدسی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص. ۹۶۲). حمایت از اقشار آسیب‌پذیر مانند نابینایان و جذامیان، نشان‌دهنده تأثیرات مثبت و فراگیر سیاست‌های اجتماعی و قضایی او بود. به‌این‌ترتیب، مهدی به‌عنوان الگویی در مدیریت عدالت و حفاظت از حقوق مظلومان شناخته شد. این خلیفه نظر به اهمیت و جایگاه عدالت‌گستری مظالم، وقتی به مظالم می‌نشست در راستای تحقق عدالت و اهمیت آن تأکید داشت و در هنگام رسیدگی به مظالم می‌گفت قاضیان را پیش من آرید. اگر تنها از شرم آن‌ها مظالم را بازپس دهم، همین بس است (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص. ۵۱۴۵؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۷، ص. ۲۴۳؛ نخجوانی، ۱۳۵۷، ص. ۱۲۰). دقت در عبارتی که خلیفه به کار برده است، تأکید بر توانایی قاضیان در ایجاد تغییر مثبت در وضعیت ظالم و مظلوم دارد. این مسئله نشان می‌دهد که او به ابزاری برای ایجاد اصلاحات اجتماعی و اقتصادی در دست قاضیان اعتقاد داشت یا دست‌کم با ایجاد شرم و احساس مسئولیت در میان آن‌ها، می‌خواست قضاوت‌ها عادلانه‌تر و مؤثرتر شوند. دیوان مظالم چنان در جامعه و دربار مورد توجه قرار داشت که تأخیر در برگزاری جلسات آن، گاه موجب نارضایتی می‌شد. برای مثال، زمانی که مهدی سه روز به مظالم نپرداخت، شکایات زیادی مطرح شد. او مجبور شد تا شب به مظالم و مسائل مردم رسیدگی کند (طبری، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص. ۵۲۰۶). این موضوع می‌رساند که دوره مهدی دوره‌ای مهم در تاریخ عباسیان از نظر توجه به مظالم و تلاش‌های مستمر در راستای برقراری عدالت و رفاه عمومی بود؛ البته عدالت‌محوری و توجه به حقوق رعایا و تأمین امنیت عمومی و قضایی آنان بر اساس ارزش‌های اخلاقی و دینی در دیگر محکمه‌های مظالم و در ایالت‌ها و مناطق هم نیز نمود داشت^۱ و گرفتن داد مظلوم از ظالم،

۱. ماوردی به‌جز خلیفگان، برپایی مظالم را خاص ولایتهمدان، وزیر تفویض و فرمانروایان ایالات بیان کرده است (ماوردی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۳).

افتخاری در اجرای عدالت بود. تا جایی که گفته شده است در این دوره «قاضی ابومحمد نیشابوری در جواب کسی گفته بود تنها چیزی که به من انگیزه می‌دهد تا کاری را انجام دهم، حمایت از مردم و توانایی دفاع از مظلوم در برابر ظالم است» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۲۴۷). در پی این موضوعات می‌توان یادآور شد که در عصر عباسی قضا، مظالم و حسبه که از ارکان اصلی نظام قضایی (ماوردی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴۹) و امنیت بودند، در تحقق عدالت و تنظیم حقوق و روابط اجتماعی نقش بسیار فعالی ایفا کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

در خلافت مهدی عباسی، نهاد قضا به مثابه سنگ بنای عدالت، امنیت و حقوق اجتماعی عمل می‌کرد. این نهاد، فراتر از مرجع قضایی صرف، نقش حیاتی در حفظ ثبات جامعه ایفا کرد. استقلال نسبی دستگاه قضا، امکان حل منازعات، تضمین حقوق افراد و برقراری نظم اجتماعی را فراهم ساخت. از سوی دیگر، تعامل مؤثر میان مقامات قضایی و حکومتی به بهبود ساختار اجتماعی و تقویت امنیت داخلی و به‌ویژه حفظ خلافت انجامید. تقویت نظارت قضایی، حل اختلافات اجتماعی و مذهبی و نظارت بر عملکرد حکام، نهاد قضا را به عاملی کلیدی در تأمین امنیت سیاسی و اجتماعی تبدیل کرد. این نهاد با مبارزه با فساد، حل بحران‌ها و نظارت بر اجرای عدالت، به استحکام و پایداری نظام سیاسی کمک کرد. توجه اساسی به دیوان مظالم در دوران خلافت ۱۱ ساله مهدی، یکی از مهم‌ترین اقدامات او در راستای رفع نارضایتی‌های اجتماعی و اجرای عدالت بر مبنای شریعت بود. این اقدام نشان از دغدغه حکومت برای برقراری عدالت داشت و به تقویت فرهنگ عدالت‌محوری در ساختار حکومتی منجر شد. افزون‌براین، با ایجاد امکان ارائه مستقیم شکایت به قضات، اعتماد عمومی به نظام قضایی و حس امنیت در جامعه افزایش یافت. بنابراین، در خلافت مهدی عباسی، قضات نه تنها در اجرای عدالت اجتماعی مؤثر بودند، بلکه با نقش فعال خود به تضمین امنیت و ثبات سیاسی کمک می‌کردند. تعامل میان نهاد قضا و ساختارهای امنیتی، نشان‌دهنده این است که قضات می‌توانستند با بهره‌گیری از قدرت قانونی خود ضمن حفظ عدالت، به کنترل تحولات امنیتی نیز پردازند. همچنین، تأکید بر قضاوت عادلانه و کاهش فساد در این نهاد به‌طور شایان توجهی بر امنیت اجتماعی تأثیر گذاشت و موجب افزایش اعتماد مردم به نظام قضایی شد.

به عبارت دیگر، در حل برخی از مسائل مهم این دوره، قضات به بخشی حیاتی از سازوکارهای امنیتی جامعه تبدیل شده بودند و نقش آنها فراتر از برخورد صرفاً حقوقی بود. مهدی با درک اهمیت نقش قضا در برقراری نظم و امنیت، نظامی را ایجاد کرد که نه تنها عدالت را تضمین کرد، بلکه به ایجاد احساس امنیت و اعتماد در میان مردم نیز کمک کرد.

منابع

- ۱) ابن اثیر، عزالدین (بی تا). تاریخ کامل (عباس خلیلی، مترجم، مهیار خلیلی، مصحح) (جلدهای ۹ و ۱۰). تهران: شرکت سهامی چاپ و کتب ایران.
- ۲) ابن جوزی، عبدالرحمان (بی تا). المنتظم فی تاریخ الامم والملوک (محمد عبدالقادر عطا، محقق) (جلد ۲). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۳) ابن خلدون، محمدبن عبدالرحمان (۱۳۸۳). العبر (محمد پروین گنابادی، مترجم) (جلد ۲). تهران: علمی و فرهنگی.
- ۴) ابن خلدون، محمدبن عبدالرحمان (۱۳۹۰). مقدمه ابن خلدون (محمد پروین گنابادی، مترجم) (جلد ۱). تهران: علمی و فرهنگی.
- ۵) ابن طقطقی، محمدبن علی بن طباطبا (۱۳۶۷). تاریخ فخری (در آداب ملک داری و دولت‌های اسلامی) (محمد وحید گلپایگانی، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- ۶) ابن عبدربه اندلسی، احمدبن محمد (بی تا). المقدفرید (جلدهای ۴، ۵ و ۷). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۷) ابن کثیر، ابوالفدا اسماعیل (۱۴۰۸ق). البداية والنهایة (علی شیری، تصحیح و تعلیق) (جلد ۱۰). بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- ۸) ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۱۱)، بیروت: دار صادر.
- ۹) احمدی منش، محمد (۱۳۹۷). فراز و فرود عباسیان؛ پژوهشی در ساختار و تحول ایدئولوژی، اقتصاد و نهاد نظامی. تهران: سمت.
- ۱۰) امام شوشتری، محمدعلی (۱۳۵۰). تأثیر حقوق ایرانی روزگار ساسانی در گسترش حقوق اسلامی. مجله معارف اسلامی (سازمان اوقاف)، شماره ۱۳، صص. ۵۱-۵۵.
- ۱۱) بابایی، احسان (۱۴۰۲). تحلیل شرطیت اجتهاد در قضاوت با تأکید بر عنصر قانون. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲۴(۲)، صص. ۱۹۵-۲۲۴. doi: 10.30497/law.2023.245041.3413
- ۱۲) بیگی، محمدحسن (۱۳۹۹). بررسی نهادهای نظامی و اجتماعی در خدمت ساختار قضایی خلافت عباسی. مطالعات تاریخی جنگ، دوره ۴، شماره ۱۴، صص. ۱-۲۲. doi: 10.52547/HSOW.4.4.1
- ۱۳) ترک بیات، فریبا (۱۳۹۷). وضعیت اقتصادی یهودیان در دویست سال خلافت عباسی. فصلنامه فرهنگ پژوهش، شماره ۳۳، صص. ۸۷-۹۹.
- ۱۴) جوده، جمال (۱۳۸۳). اوضاع اقتصادی-اجتماعی موالی در صدر اسلام (مصطفی جباری و مسلم زمانی، مترجمان). تهران: نی.
- ۱۵) حجتی کرمانی، علی (۱۳۹۷). سیر قضاوت در ادوار مختلف تاریخ. تهران: آوند دانش.

- ۱۶) حسن، ابراهیم حسن (۱۳۸۶). تاریخ سیاسی اسلام (ابوالقاسم پاینده، مترجم). تهران: جاویدان.
- ۱۷) حلی (فخرالمحققین)، محمدبن حسن بن یوسف (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد (حسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهااردی و عبدالرحیم بروجردی، محققان و مصححان) (جلد ۲). قم: اسماعیلیان.
- ۱۸) خطیب بغدادی، ابوبکر احمدبن علی (۱۴۲۲ق). تاریخ بغداد (جلدهای ۳ و ۱۲). بیروت: دارالمغرب الاسلامی.
- ۱۹) خنجی، فضل‌الله بن روزبهان (۱۹۹۶م). سلوک الملوک (محمد نظام‌الدین، مقدمه و تصحیح). حیدرآباد: جی‌ام پرنٹینگ پریس.
- ۲۰) خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). حبیب‌السیر (جلال‌الدین همایی، مقدمه) (جلد ۲). تهران: خیام.
- ۲۱) زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۲). تاریخ مردم ایران (جلد ۲). تهران: امیرکبیر.
- ۲۲) زیدان، جرجی (۱۳۸۴). تاریخ تمدن اسلام (علی جواهرکلام، مترجم) تهران: امیرکبیر.
- ۲۳) سمرقندی، نصر ابولیت (۱۳۰۴ق). بستان‌العارفین. بمبئی: کتابخانه اشاعه‌الاسلام.
- ۲۴) سیوطی، جلال‌الدین (۱۳۹۴). تاریخ خلفا (عبدالکریم ارشد، مترجم). تهران: احسان.
- ۲۵) شبانکاره‌ای، محمدبن علی (۱۳۸۱). مجمع‌الانساب (نیمه اول). (میرهاشم محدث، مصحح). تهران: امیرکبیر.
- ۲۶) طبری، محمدبن جریر (۱۳۹۰). تاریخ طبری (ابوالقاسم پاینده، مترجم) (جلدهای ۱۱ و ۱۲). تهران: اساطیر.
- ۲۷) طقوش، محمدسهیل (۱۳۸۷). دولت عباسیان (حجت‌الله جودکی، مترجم). قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ۲۸) فیاض، علی‌اکبر (۱۳۸۴). تاریخ اسلام. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۹) فیرحی، داوود (۱۳۸۱). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه). تهران: نی.
- ۳۰) فیرحی، داوود (۱۳۸۴). نظام سیاسی و دولت در اسلام. تهران: سمت با همکاری آموزش عالی باقرالعلوم.
- ۳۱) قرشی (ابن اخوه)، محمدبن احمد (۱۳۶۰). آیین شهرداری (معالم‌القربة فی احکام‌الحسبة) (جعفر شعار، مترجم) تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۳۲) کعبی، عباس و میرداماد نجف‌آبادی، علی (۱۳۹۴). ماهیت نهاد مظالم؛ ضرورت و مبانی تشکیل آن در حکومت اسلامی. فصلنامه حکومت اسلامی، ۲۰(۱)، صص. ۹۵-۱۲۶.

- (۳۳) کندی، ابو عمر محمد بن یوسف (۱۴۲۴ق). الولاة والقضاة (محمد حسن اسماعیل و فرید المزیدی، محققان) (جلد ۱). بیروت: دارالکتب العلمیة.
- (۳۴) کندی، ابو عمر محمد بن یوسف (۱۴۲۶ق). اخبار قضاة مصر به روایت محمد عبدالرحمان البزاز (حسین انصار، تحقیق و بررسی) قاهره: دارالکتب والوثائق القومیة.
- (۳۵) گارده، لویی (۱۳۵۲). اسلام، دین و امت (رضا مشایخی، مترجم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- (۳۶) گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود (۱۳۸۴). زین الاخبار (رحیم رضازاده ملک، اهتمام). تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.
- (۳۷) گرم آبدشتی، سکینه (۱۳۹۲). رابطه امنیت و عدالت سیاسی در اسلام. فصلنامه فرهنگ پژوهش، دوره ۶، شماره ۱۶، صص. ۲۶-۵.
- (۳۸) ماوردی، علی بن محمد (۱۳۸۳). آیین حکمرانی (حسین صابری، محقق و مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- (۳۹) متز، آدام (۱۳۸۸). تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری (علیرضا ذکاوتی قراگزلو، مترجم). تهران: امیرکبیر.
- (۴۰) مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۱). التنبیه والاشراف (ابوالقاسم پاینده، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- (۴۱) مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجواهر (ابوالقاسم پاینده، مترجم) (جلد ۲). تهران: علمی و فرهنگی.
- (۴۲) مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ (محمد رضا شفیعی کدکنی، مقدمه، ترجمه و تعلیقات) (جلدهای ۴ تا ۶). تهران: آگه.
- (۴۳) موسوی، سید فضل الله (۱۳۹۷). ترجمه و تحقیق، نقد و بررسی مقاله حق امنیت شخصی افراد از دیدگاه اسلام؛ گزیده‌ای از کتاب نظام عدالت کیفری در اسلام، نقد و بررسی عباسعلی عمید زنجانی و ابوالقاسم گرجی. نشریه نامه علوم انسانی، شماره ۳، صص. ۶۷-۳۳.
- (۴۴) موسی زاده، ابراهیم و مصطفی زاده، فهیم (۱۳۸۹). بررسی مبانی حقوق اجتماعی. پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۱۰، شماره ۲، صص. ۷۵-۴۹.
- (۴۵) نجفی، محمد حسین (۱۳۶۷). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام (جلد ۳۷). تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- (۴۶) نخجوانی، هندوشاه (۱۳۵۷). تجارب السلف (عباس اقبال، مصحح، توفیق سبحانی، اهتمام). تهران: کتابخانه طهوری.
- (۴۷) نرشی، ابوبکر محمد بن جعفر (۱۳۶۳). تاریخ بخارا (ابونصر احمد بن محمد بن نصر القباوی، مترجم،

سید محمد تقی مدرس رضوی، مصصح) تهران: توس.

۴۸) وکیع، ابوبکر محمد بن خلف (۱۳۶۶ق). اخبار القضاة (عبدالعزیز مصطفی المراغی، محقق) (جلد ۱). قاهره: المكتبة التجارية الكبرى.

۴۹) یعقوبی، ابن واضح (۱۳۸۱). البلدان (محمد ابراهیم آیتی، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.

۵۰) یعقوبی، ابن واضح (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی (محمد ابراهیم آیتی، مترجم) (جلد ۲) تهران: علمی و فرهنگی.

References

- 1) Ahmadi-Manesh, Mohammad (1397 SH/2018). Faraz o Forud-e Abbasiyan; Pazhuheshi dar Sakhtar va Tahavvol-e Ideoloji, Eghtesad va Nehad-e Nezami [The Rise and Fall of the Abbasids: A Study of the Structure and Transformation of Ideology, Economy, and the Military Institution]. Tehran: SAMT [in Persian].
- 2) Babaei, Ehsan (1402 SH/2023). Tahlil-e Shartiyat-e Ejtehad dar Qezavat ba Ta'kid bar Onsor-e Qanun [Analysis of Ijtihad Requirement in Adjudication with an Emphasis on the Element of Law]. Pazhuheshnameh-ye Hoquq-e Eslami [Journal of Islamic Law Research], 24(2), pp. 195-224. doi: 10.30497/law.2023.245041.3413 [in Persian].
- 3) Beigi, Mohammad Hasan (1399 SH/2020). Barrasi-ye Nehad-haye Nezami va Ejtemai dar Khedmat-e Sakhtar-e Qazai-ye Khelafat-e Abbasi [Study of Military and Social Institutions Serving the Judicial Structure of the Abbasid Caliphate]. Motaleat-e Tarikhi-ye Jang [Historical Studies of War], Vol. 4, No. 14, pp. 1-22. doi: 10.52547/HSOW.4.4.1 [in Persian].
- 4) Emam Shushtari, Mohammad Ali (1350 SH/1971). Ta'sir-e Hoquq-e Irani-ye Rouzegar-e Sasanian dar Gostareshe Hoquq-e Eslami [The Influence of Iranian Law of the Sasanian Era on the Expansion of Islamic Law]. Majalleh-ye Maaref-e Eslami [Journal of Islamic Teachings], No. 13, pp. 51-55 [in Persian].
- 5) Fayyaz, Ali Akbar (1384 SH/2005). Tarikh-e Eslam [History of Islam]. Tehran: University of Tehran Press [in Persian].
- 6) Feirahi, Davood (1381 SH/2002). Qodrat, Danesh va Mashruiyat dar Eslam (Dowreh-ye Miyaneh) [Power, Knowledge and Legitimacy in Islam (Middle Period)]. Tehran: Ney [in Persian].
- 7) Feirahi, Davood (1384 SH/2005). Nezam-e Siasi va Dowlat dar Eslam [Political System and State in Islam]. Tehran: SAMT in cooperation with Baqir al-Olum Higher Education Center [in Persian].
- 8) Garde, Louis (1352 SH/1973). Eslam, Din va Ommat [Islam, Religion and Community]. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar [in Persian].
- 9) Gardizi, Abu Sa'id Abd al-Hayy ibn Zakhak ibn Mahmud (1384 SH/2005). Zayn al-Akhbar [Adornment of Reports]. Tehran: National Works and Honors Association [in Persian].
- 10) Garm Abdashti, Sakineh (1392 SH/2013). Rabeteh-ye Amniyat va Edalat-e Siasi dar Eslam [The Relationship between Security and Political Justice in Islam]. Faslnameh-ye Farhang Pazhuhesh [Cultural Research Quarterly], 6(16), pp. 5-26 [in Persian].
- 11) Hasan, Ibrahim Hasan (1386 SH/2007). Tarikh-e Siyasi-ye Eslam [Political History of Islam]. Tehran: Javidan [in Persian].
- 12) Hilli (Fakhr al-Muhaqqiqin), Mohammad ibn Hasan ibn Yusuf (1387 AH/1967). Idah al-Fawa'id fi Sharh Mushkilat al-Qawa'id (Vol. 2). Qom: Esmailiyan [in Arabic].
- 13) Hojjati Kermani, Ali (1397 SH/2018). Seyr-e Qezavat dar Advar-e Mokhtalef-e Tarikh [The Development of Judiciary across Different Historical Periods]. Tehran: Avand Danesh [in Persian].

- 14) Ibn Abd Rabbih al-Andalusi, Ahmad ibn Mohammad (n.d.). *al-'Iqd al-Farid* (Vols. 4, 5 & 7). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya [in Arabic].
- 15) Ibn al-Athir, Izz al-Din (n.d.). *Tarikh al-Kamil* (Vols. 9 & 10). Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Chap va Kotob-e Iran [in Persian].
- 16) Ibn al-Jawzi, Abd al-Rahman (n.d.). *al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk* (Vol. 2). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya [in Arabic].
- 17) Ibn Kathir, Abu al-Fida Ismail (1408 AH/1988). *al-Bidaya wa al-Nihaya* (Vol. 10). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi [in Arabic].
- 18) Ibn Khaldun, Mohammad ibn Abd al-Rahman (1383 SH/2004). *al-'Ibar* (Vol. 2). Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].
- 19) Ibn Khaldun, Mohammad ibn Abd al-Rahman (1390 SH/2011). *Moqaddameh-ye Ebn Khaldun [The Muqaddimah of Ibn Khaldun]* (Vol. 1). Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].
- 20) Ibn Manzur, Mohammad ibn Mukarram (1414 AH/1994). *Lisan al-Arab* (Vol. 11). Beirut: Dar Sader [in Arabic].
- 21) Ibn Taqtaqi, Mohammad ibn Ali ibn Tabataba (1367 SH/1988). *Tarikh-e Fakhri dar Adab-e Molkdari va Dowlat-haye Eslami [Fakhri History: On the Etiquette of Kingship and Islamic States]*. Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].
- 22) Joudeh, Jamal (1383 SH/2004). *Owza-e Eghtesadi-Ejtemai-ye Mawali dar Sadre Eslam [Socio-Economic Conditions of the Mawali in Early Islam]*. Tehran: Ney [in Persian].
- 23) Kaabi, Abbas, & Mirdamad Najafabadi, Ali (1394 SH/2015). *Mahiyat-e Nehad-e Mazalem; Zarurat va Mabani-ye Tashkil-e An dar Hokumat-e Eslami [The Nature of the Mazalim Institution; Its Necessity and Foundations in Islamic Government]*. *Faslnameh-ye Hokumat-e Eslami [Islamic Government Quarterly]*, 20(1), pp. 95-126 [in Persian].
- 24) Khanji, Fadl Allah ibn Ruzbahan (1996). *Suluk al-Muluk*. Hyderabad: GM Printing Press [in Persian].
- 25) Khatib al-Baghdadi, Abu Bakr Ahmad ibn Ali (1422 AH/2002). *Tarikh Baghdad* (Vols. 3 & 12). Beirut: Dar al-Gharb al-Islami [in Arabic].
- 26) Khvandamir, Ghiyas al-Din ibn Homam al-Din (1380 SH/2001). *Habib al-Siyar* (Vol. 2). Tehran: Khayyam [in Persian].
- 27) Kindi, Abu Umar Mohammad ibn Yusuf (1424 AH/2003). *al-Wulat wa al-Qudat* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya [in Arabic].
- 28) Kindi, Abu Umar Mohammad ibn Yusuf (1426 AH/2005). *Akhbar Qudat Misr bi-Riwayat Mohammad Abd al-Rahman al-Bazzaz*. Cairo: Dar al-Kutub wa al-Watha'iq al-Qawmiyya [in Arabic].
- 29) Maqdisi, Motahhar ibn Taher (1374 SH/1995). *Afarinish va Tarikh [Creation and History]* (Vols. 4-6). Tehran: Agah [in Persian].
- 30) Masudi, Ali ibn Husayn (1381 SH/2002). *al-Tanbih wa al-Ishraf*. Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].
- 31) Masudi, Ali ibn Husayn (1382 SH/2003). *Moruj al-Dhahab va Ma'adin al-Jawhar [Meadows of Gold and Mines of Gems]* (Vol. 2). Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].

- 32) Mawardi, Ali ibn Mohammad (1383 SH/2004). *Ayin-e Hokmrani* [Principles of Governance]. Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].
- 33) Metz, Adam (1388 SH/2009). *Tamaddon-e Eslami dar Qarn-e Chaharom-e Hejri* [Islamic Civilization in the Fourth Hijri Century]. Tehran: Amir Kabir [in Persian].
- 34) Mousavi, Seyyed Fazlollah (1397 SH/2018). *Tarjomeh va Tahqiq, Naqd va Barrasi-ye Maqaleh-ye Haqq-e Amniyat-e Shakhsi-ye Afrad az Didgah-e Eslam; Gozideh-i az Ketab-e Nezam-e Edalat-e Keyfari dar Eslam* [Translation and Study, Critique and Review of the Article "The Right to Personal Security from the Perspective of Islam"; A Selection from the Book Criminal Justice System in Islam]. *Nameh-ye Olum-e Ensani* [Humanities Letter], No. 3, pp. 33-67 [in Persian].
- 35) Mousazadeh, Ebrahim, & Mostafazadeh, Fahim (1389 SH/2010). *Barrasi-ye Mabani-ye Hoquq-e Ejtemai* [Study of the Foundations of Social Rights]. *Pazhuheshnameh-ye Enteqadi-ye Motun va Barnameh-haye Olum-e Ensani* [Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs], Year 10, No. 2, pp. 49-75 [in Persian].
- 36) Najafi, Mohammad Hossein (1367 SH/1988). *Javaher al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam* (Vol. 37). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya [in Persian].
- 37) Nakhjavani, Hindushah (1357 SH/1978). *Tajarob al-Salaf* [Experiences of the Predecessors]. Tehran: Tahouri Library [in Persian].
- 38) Narshakhi, Abu Bakr Mohammad ibn Jafar (1363 SH/1984). *Tarikh-e Bokhara* [History of Bukhara]. Tehran: Tus [in Persian].
- 39) Qurashi (Ibn Ukhuwwa), Mohammad ibn Ahmad (1360 SH/1981). *Ayin-e Shahr-dari (Ma'alim al-Qurba fi Ahkam al-Hisba)* [Municipal Administration (Ma'alim al-Qurba fi Ahkam al-Hisba)]. Tehran: Translation and Publication Bureau [in Persian].
- 40) Samarqandi, Nasr Abu Layth (1304 AH/1887). *Bustan al-'Arifin*. Bombay: Isha'at al-Islam Library [in Arabic].
- 41) Shabankare'i, Mohammad ibn Ali (1381 SH/2002). *Majma' al-Ansab* (First Half). Tehran: Amir Kabir [in Persian].
- 42) Suyuti, Jalal al-Din (1394 SH/2015). *Tarikh-e Kholafa* [History of the Caliphs]. Tehran: Ehsan [in Persian].
- 43) Tabari, Mohammad ibn Jarir (1390 SH/2011). *Tarikh-e Tabari* [History of al-Tabari] (Vols. 11 & 12). Tehran: Asatir [in Persian].
- 44) Taqoush, Mohammad Suhayl (1387 SH/2008). *Dowlat-e Abbasiyan* [The Abbasid State]. Qom: Hozeh and University Research Institute [in Persian].
- 45) Tork Bayat, Fariba (1397 SH/2018). *Vaziyat-e Eghtesadi-ye Yahudian dar Dovist Sal-e Khelafat-e Abbasi* [The Economic Status of Jews during Two Centuries of the Abbasid Caliphate]. *Faslnameh-ye Farhang Pazhuhesh* [Cultural Research Quarterly], No. 33, pp. 87-99 [in Persian].
- 46) Waki, Abu Bakr Mohammad ibn Khalaf (1366 AH/1947). *Akhbar al-Qudat* (Vol. 1). Cairo: al-Maktaba al-Tijariyya al-Kubra [in Arabic].
- 47) Yaqubi, Ibn Wazeh (1381 SH/2002). *al-Buldan*. Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].

- Persian].
- 48) Yaqubi, Ibn Wazeh (1382 SH/2003). Tarikh-e Yaqubi [History of al-Yaqubi] (Vol. 2). Tehran: Elmi va Farhangi [in Persian].
  - 49) Zarrinkub, Abdolhossein (1382 SH/2003). Tarikh-e Mardom-e Iran [History of the People of Iran] (Vol. 2). Tehran: Amir Kabir [in Persian].
  - 50) Zaydan, Jurji (1384 SH/2005). Tarikh-e Tamaddon-e Eslam [History of Islamic Civilization]. Tehran: Amir Kabir [in Persian].